

SANDRINE HUBER, *L'Aire sacrificielle au nord du Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros. Un rituel des époques géométrique et archaïque*, ERETRIA XIV, École suisse d'archéologie en Grèce, 2003. Δύο τόμοι, I: κείμενο, 189 σελ., II: κατάλογος και ψηφιοποιημένοι πίνακες, 82 σελ., 142 πίνακες, ISBN 2-88474-402-9.

Η δημιουργία της πόλης-κράτους παραμένει, ως γνωστόν, ένα από τα κεντρικά θέματα της σύγχρονης αρχαιολογικής έρευνας καθώς αντιπροσωπεύει την τελική διαμόρφωση της αναδιοργάνωσης του ελλαδικού χώρου μετά την καταστροφή του ανακτορικού κόσμου και τη διάλυση των θεσμών στο Αιγαίο. Ομοίως, η επανάκτηση της γραφής και η καταγραφή των ομηρικών επών, όπως και η αποκατάσταση των επικοινωνιών στη Μεσόγειο και ο αποικισμός της Δύσης, εξακολουθούν να απασχολούν τους ερευνητές είτε ως παράγωγα των μηχανισμών που οδήγησαν στη νέα κοινωνική και πολιτική μορφή του αιγαϊακού χώρου είτε ως μηχανισμοί αυτοί καθαυτοί. Σε όλες αυτές τις έρευνες κεντρικού κορμού, όπως θα μπορούσαν να αποκληθούν, η Εύβοια πρωταγωνιστεί, καθώς φαίνεται να έχει διαδραματίσει έναν αποφασιστικό ρόλο στις ιστορικές εξελίξεις της περιόδου. Τα πρόσφατα ευρήματα από το Λευκαντί, το Βιγλατούρι της Κύμης, τη Χαλκίδα και την Ερέτρια προσφέρουν ένα μικρό, αλλά ικανοποιητικό δείγμα για την εικόνα του μετα-μυκηναϊκού κόσμου και για τον ιδιαίτερο ρόλο της Εύβοιας στις ιστορικές εξελί-

ξεις. Η ιδιαίτερη σημασία της Ερέτριας για την κατανόηση της περιόδου όμως έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι είναι ήδη ένα σημαντικό αστικό κέντρο κατά το τέλος του 8ου αι. π.Χ., δηλ. κατά την εποχή της ίδρυσης των πρώτων αποικιών στη Δύση και της ολοκλήρωσης του θεσμού της πόλης-κράτους σε πολλά μεγάλα κέντρα της μητροπολιτικής Ελλάδας (βλ. σχετικά το πολύ πρόσφατο συνθετικό έργο του Keith G. Walker, *Archaic Eretria. Political and social history from the earliest times to ca 490 BC*, Routledge 2004).

Ωστόσο, η Ερέτρια φαίνεται ότι ιδρύεται, τουλάχιστον σύμφωνα με τα υπάρχοντα δεδομένα, μόλις περί το 800 π.Χ. Αυτό άλλωστε, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι αυτή την εποχή παύουν να χρησιμοποιούνται τα γνωστά και σημαντικά νεκροταφεία του Λευκαντιού, έδωσε αφορμή στην ερμηνεία του τελευταίου ως της παλαιότερης Ερέτριας που αναφέρει ο Στράβων (X 403). Η μορφή του οικισμού της Ερέτριας κατά τον 8ο αι. π.Χ. είναι ήδη απόλυτα σαφής, παρά το γεγονός ότι σε γενικές γραμμές η αρχαιολογική έρευνα προχωρεί πλέον αναγκαστικά με τους ρυθμούς των σωστικών ανασκαφών. Στο κέντρο του πεδινού χώρου που απλώνεται σε μήκος περίπου 2 χλμ. από την ακρόπολη στο λιμάνι, βρίσκεται το κεντρικό αστικό ιερό του οικισμού αφιερωμένο στον Απόλλωνα Δαφνηφόρο. Δίπλα από αυτό το ιερό έρρεε κατά τον 8ο αι. π.Χ. ένας μικρός χείμαρρος, ο οποίος στο τέλος του 6ου αι. π.Χ. έγινε δρόμος. Στην άλλη όχθη του χείμαρρου, και σε απόσταση μόλις 25 μ. βόρεια από το Δα-

φνηφόρειο, υπήρχε ένα μικρό υπαίθριο ιερό, που οι ανασκαφείς αποκαλούν ο «βόρειος χώρος των θυσιών» και το οποίο ήταν αφιερωμένο, όπως προκύπτει από τα αναθήματα, σε μια γυναικεία θεότητα.

Η παρούσα μελέτη της Sandrine Huber αποτελεί την τελική δημοσίευση αυτού του ιερού και του περιβάλλοντος χώρου, ο οποίος στις παλαιότερες δημοσιεύσεις αποκαλείται βόθρος ή αποθέτης αναθημάτων. Οι πρώτες έρευνες στο χώρο των δύο ιερών, του Δαφνηφορείου και του υπαίθριου ιερού από την άλλη πλευρά του χειμάρρου, άρχισαν το 1899 από την Αρχαιολογική Εταιρεία υπό τη διεύθυνση του Κουρουγιώτη, ο οποίος ανέσκαψε βασικά στον χώρο του ιερού του Απόλλωνα. Στον ίδιο χώρο συνέχισε αργότερα η Κωνσταντίνου, ενώ από το 1964 και εξής την έρευνα ανέλαβε η Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή. Το υπαίθριο ιερό που αποκαλείται ο «βόρειος χώρος των θυσιών», ανασκάφηκε από την A. Chapon και την S. Huber κατά τα έτη 1978-1981 και 1990 και προσέφερε υλικό από τελετουργίες που γίνονταν από τον 8ο αι. π.Χ. έως το τέλος του 8ου αι. π.Χ., αν και ο χώρος παρέμεινε σε χρήση μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια.

Κέντρο του «βόρειου χώρου των θυσιών» ήταν ένας κυκλικός βωμός που κτίσθηκε με ξηρολιθοδομή δίπλα στην όχθη του χειμάρρου κατά το δεύτερο μισό του 8ου αι. π.Χ., όταν δηλ. το γειτονικό ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα είχε ήδη αλλάξει μορφή. Βαθύτερα από το στρώμα του κυκλικού βωμού ανιχνεύεται ασαφώς μια λίγο παλαιό-

τερη φάση από την οποία σώζεται βασικά μια μικρή ποσότητα κεραμικής σε ευβοϊκούς Υπο-πρωτογεωμετρικούς και αττικίζοντες Μεσο-γεωμετρικούς ρυθμούς του πρώτου μισού του 8ου αι. π.Χ., καθώς και ένα τμήμα λίθινου θεμελίου τοίχου που η ανωδομή του ήταν με πλίνθες. Ο χώρος αρχίζει να παρακολουθείται ανασκαφικά από τη φάση του κυκλικού βωμού και εξής. Ναϊκό οικοδόμημα δεν έχει ανευρεθεί και οι πλουσιότατοι αποθέτες καθιστούν σαφές ότι πρόκειται για ένα υπαίθριο ιερό με κέντρο τον κυκλικό βωμό. Τα αναθήματα αρχικά εξήθεταν στο βωμό ή στον χώρο, μετά όμως τα μάζευαν και τα έθαβαν σε έναν αποθέτη σπάζοντας σε πολλά μικρά κομμάτια τα αγγεία για να μπορούν να ισοπεδώσουν τον χώρο. Τέλος αφού έκαιγαν τα οστά των θυσιασμένων ζώων, καθάριζαν το βωμό και τον εκάλυπταν με λάσπη για να μείνει καθαρός έως την επόμενη χρήση. Στα κλασσικά και ελληνιστικά χρόνια ο κυκλικός βωμός δεν ήταν πλέον ορατός, αλλά πιθανότατα είχε στηθεί εκεί κάποιο άλλο μνημείο, από το οποίο σώζεται το κατώφλι του προπύλου και τα ίχνη τεσσάρων κιόνων.

Η S. Huber άρχισε να μελετά το υλικό του ιερού από την πρώτη της συμμετοχή στις ανασκαφές και, όπως αναφέρει η ίδια στον πρόλογο (σ. 9), μια πρώτη του μορφή απετέλεσε το θέμα του Μεταπτυχιακού της Διπλώματος (DEA) υπό τη διεύθυνση του F. Croissant στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης. Η παρούσα δημοσίευση έρχεται δέκα χρόνια αργότερα, μετά από μία συστηματική και εξαντλητική έρευνα που

απετέλεσε και τη διδακτορική διατριβή της συγγραφέως. Το βιβλίο αυτό, που αποτελεί τον XIV τόμο της σειράς *Eretria. Fouilles et recherches* της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Ελλάδα, είναι μια εξαιρετικά κομψή και επιμελημένη έκδοση σε δύο τόμους, που προλογίζονται από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου της Λωζάνης Pierre Ducrey, Διευθυντή της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Ελλάδα.

Ο πρώτος τόμος διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια που συμπληρώνονται από μία εκτενή εισαγωγή και ένα παράρτημα στο τέλος από τους J. Studer και I. Chenal-Velarde, του τμήματος Παλαιοζωολογίας του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας της Γενεύης, για το ζωοαρχαιολογικό υλικό του ιερού. Φυσικά, προτάσσονται οι αναγκαίες επεξηγήσεις των όρων που χρησιμοποιούνται καθώς και οι βιβλιογραφικές συντομογραφίες, ενώ ο τόμος κλείνει με ένα καλό ευρετήριο. Ο δεύτερος τόμος περιέχει έναν επιλεκτικό, αλλά καλό περιγραφικό κατάλογο 315 ευρημάτων που κρίθηκαν αντιπροσωπευτικά και ικανά να δώσουν την εικόνα του ιερού. Οι κατασκευές που ανευρέθηκαν στον χώρο του ιερού μαζί με τα καταλογραφημένα και στρωματογραφημένα ευρήματα έχουν ψηφιοποιηθεί και σε τέσσερις μεγάλους, συμπυκνωμένους και εξαιρετικά χρήσιμους πίνακες (tableaux). Ακολουθούν οι πίνακες (planches) με κατόψεις και τομές του ιερού (1-13), με σχέδια, τομές και αναπτύγματα των ευρημάτων (14-53) και τέλος πολύ καλές φωτογραφίες του χώρου (54-65) και των ευρημάτων (66-142).

Οι στόχοι της μελέτης αναλύονται στη συστηματική *Εισαγωγή*, όπου τονίζεται ότι βασική επιδίωξη ήταν η ένταξη του ιερού στο ευρύτερο πλαίσιο του ελληνικού κόσμου (σ. 19), πράγμα το οποίο επιτυγχάνεται απόλυτα στις σελίδες που ακολουθούν. Η ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας και η ανασύσταση της τελετουργίας στην οποία παραπέμπουν τα ευρήματα και κυρίως τα χιλιάδες θραύσματα αγγείων στους αποθέτες αναφέρονται επίσης ως κύριοι στόχοι της έρευνας και είναι γεγονός ότι η επίτευξή τους επιδιώχθηκε μεθοδικά και τεκμηριωμένα. Η *Εισαγωγή* ολοκληρώνεται με τη σύντομη και περιεκτική περιγραφή του Δαφνηφορείου και του «βόρειου χώρου των θυσιών».

Κάτω από τον τίτλο *Κατασκευές και στρωματογραφία*, όπως αποκαλείται το πρώτο κεφάλαιο της μελέτης, παρουσιάζεται με μαεστρία η επεξεργασμένη μορφή του ημερολογίου της ανασκαφής, η οποία κατορθώνει να περιγράψει το υπαίθριο αυτό ιερό σχεδόν με αμεσότητα προφορικού λόγου. Η μορφή του χώρου πριν γίνει ιερό, η διαμόρφωση και οι κατασκευές του ιερού, αλλά και οι κατοπινές αλλαγές στο χώρο, όλα παρουσιάζονται με λεπτομερείς περιγραφές που συμπληρώνονται από τις εξαιρετικές κατόψεις και στρωματογραφικές τομές του δεύτερου τόμου.

Η *Κεραμική* που παρουσιάζεται στο δεύτερο κεφάλαιο, προσφέρει τις σημαντικότερες κατηγορίες από την τεράστια ποσότητα αγγείων που βρέθηκαν οπασμένα σε μικρά κομμάτια στο χώρο του ιερού, ο οποίος υπολογίζεται σε 84 τμ. Για κάθε κατηγορία αγγείων δίνεται

αντιπροσωπευτικός κατάλογος, ο οποίος τεκμηριώνεται χωρίς φειδώ με σχέδια και φωτογραφίες κατά κανόνα εξαιρετικής ποιότητας. Η εξοικείωση της συγγραφέως με το υλικό είναι φανερή στην περιεκτική ανάλυση της κεραμικής, η οποία αποτελείται κυρίως από υδρίες και υψίλαιμες πρόχους. Σκύφοι και άλλα σχήματα, όλα μικρού και μεσαίου μεγέθους, είναι περιορισμένα. Στην παλαιότερη, τη Γεωμετρική φάση του ιερού κυριαρχούν οι υδρίες ύψους 15-20 εκ. με γραπτή διακόσμηση, ενώ τον 7ο αι. π.Χ. το κύριο τελετουργικό σκεύος είναι οι υψίλαιμες πρόχοι. Η τεχντροπική ανάλυση της κεραμικής δείχνει ότι πρόκειται βασικά για τυπικά ευβοϊκά αγγεία, αλλά με επιρροές από κυκλαδικά και αττικά εργαστήρια. Τα περισσότερα αγγεία προέρχονται από μέτρια εργαστήρια και μόνον λίγα ανήκουν στον ευρύτερο κύκλο του επονομαζόμενου εργαστηρίου Cesnola. Υπάρχουν επίσης αγγεία σε ρυθμούς πιπνών, όπως θα μπορούσαν να αποκληθούν πολλοί ευβοϊκοί ρυθμοί του τέλους του 8ου αι. π.Χ. που βασίζουν τη διακόσμησή τους σε παραστάσεις πιπνών. Αγγεία με άλλους εικονογραφικούς ρυθμούς, όπως αυτός που ακολουθεί η υδρία Η 125 (πίν. 73) είναι λιγότερο συχνά, όπως και τα απλά ευβοϊκά αγγεία με τους χαρακτηριστικούς κυκλίσκους και άλλα απλά γεωμετρικά ή υπογεωμετρικά θέματα, όπως για παράδειγμα στις υδρίες Η 136-Η 144 (πίν. 72).

Η συζήτηση της κεραμικής είναι διεξοδική και αρχίζει με το πρόβλημα της ταύτισης πηλών και εργαστηρίων. Σω-

στά παρατηρεί η συγγραφέας (σ. 47) ότι παρά τις σχετικά πολυάριθμες αναλύσεις της ευβοϊκής κεραμικής, το πρόβλημα της διάκρισης μεταξύ ερετριακών και άλλων ευβοϊκών εργαστηρίων με κριτήριο τον πηλό δεν έχει ακόμη επιλυθεί. Αν και θεωρεί την ύπαρξη μίκας (μαρμαρυγία) ως αβέβαιο κριτήριο για την ταύτιση εργαστηρίου, τονίζει ωστόσο ότι τα αγγεία του εργαστηρίου Cesnola έχουν μίκα παρά την κυρίαρχη άποψη ότι το στοιχείο αυτό είναι άγνωστο στον ευβοϊκό πηλό. Η αλήθεια είναι ότι και ο ευβοϊκός πηλός έχει τελικά αποδειχθεί ότι περιέχει μίκα, αν και σε απειροελάχιστη ποσότητα, η οποία δεν είναι εύκολα διαγνώσιμη διά γυμνού οφθαλμού. Η παρουσία της μίκας, ωστόσο, είναι κατά κανόνα απόλυτα διαγνωστική για την προέλευση του πηλού, γιατί στα εργαστήρια της γραπτής κεραμικής των ιστορικών χρόνων δεν είναι πρόσθετο υλικό, αλλά βασικό συστατικό της αργίλου. Γι' αυτό άλλωστε τα στοιχεία που την κάνουν αναγνώσιμη, δηλ. μέγεθος και απόχρωση, αποτελούν σταθερά χαρακτηριστικά των αργλικών χωμάτων κάθε περιοχής.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται επίσης στην εικονογραφική ανάλυση και ιδιαίτερα των υψίλαιμων πρόχων, που διακοσμούνται αποκλειστικά με γυναίκες, καθώς ορθά θεωρείται ότι δεν πρόκειται για κάποια ασήμαντη τυχαioτητα στην επιλογή των θεμάτων από τον αγγειογράφο, αλλά συνάρτηση με τη λατρεία που τελείται στον χώρο. Οι υψίλαιμες αυτές πρόχοι που έχουν ένα ιδιαίτερο, τυπικά ευβοϊκό σχήμα, με κωνική βάση και υψηλό λαμό, είχαν

απασχολήσει και παλιότερα την έρευνα και μάλιστα ο Α. Ριτσώνης είχε προχωρήσει τη μελέτη του στη διάκριση αγγειογράφων. Η S. Huber συγκεντρώνει όλα τα γνωστά αγγεία της ομάδας, στα οποία προσθέτει, εκτός από αυτά του «βόρειου χώρου των θυσιών», και άλλα σε διάφορα μουσεία (σ. 60). Η συστηματική έρευνα και οι υποδειγματικές αναλύσεις της αφήνουν ελάχιστα περιθώρια για παρατηρήσεις, αλλά καθώς αυτές ανήκουν κυρίως στο πεδίο της ερμηνείας θα τολμήσουμε να παραθέσουμε μερικές. Για παράδειγμα, στην πρόχου C10 (πίν. 25) εικονίζονται δύο γυναίκες εκατέρωθεν δένδρου, που ερμηνεύεται ως ιερό δένδρο. Ωστόσο, ο εραλδικός χαρακτήρας της σκηνής παραπέμπει σε τυποποιημένο μοτίβο, το οποίο μόνον υπαινικτικά μπορεί να εκληφθεί ότι εμπεριέχει θρησκευτικό συμβολισμό. Στην παράσταση της υψίλαιμης πρόχου C37 (πίν. 28) αναγνωρίζονται δύο γυναίκες δίπλα στο βωμό να κραδαίνουν τελετουργικά κάποιο αντικείμενο (σ. 144). Μία άλλη πιθανή ερμηνεία θα ήταν να πρόκειται για ιέρειες που κρατούσαν το τελετουργικό τους σκήπτρο (για ανάλογη μορφή σκήπτρου, βλ. V. Karageorghis (επιμ.), *Cyprus in the 11th century BC*, 1994, 217). Με κεφαλή σκήπτρου μοιάζει επίσης το αντικείμενο που κρατούν στο ανυψωμένο δεξί χέρι τους οι γυναικείες μορφές στην πρόχου C41 (πίν. 28). Η συγγραφέας αναγνωρίζει ένα πέπλο ανάμεσα στις δύο αντιπές γυναίκες, αλλά αυτή η ερμηνεία μοιάζει να περιορίζεται από τη χαλαρή εικονογραφία των αγγειογράφων των πρόχων, οι ο-

ποίοι συχνά επαναλαμβάνουν το μοτίβο ενός κάθετου παραλληλόγραμμου γεμισμένου με ασαφή γεωμετρικά θέματα, όπως στην πρόχου C 37 (πίν. 28), C9 (πίν. 24), αλλά και στην ίδια την C41 (πίν. 28).

Τα *Μη κεραμικά ευρήματα* που εξετάζονται στο τρίτο κεφάλαιο, είναι ταξινομημένα σύμφωνα με το υλικό κατασκευής τους. Η συζήτηση κάθε κατηγορίας είναι συστηματική, δίνει κατ' αρχήν το επίπεδο της έρευνας έως σήμερα, ταυτίζει τα αντικείμενα και προχωρεί και σε αναθεωρήσεις, όπου χρειάζεται. Παρά τη μεγάλη ποικιλία αντικειμένων και υλικών, η ποιότητα της έρευνας είναι υποδειγματική και προδίδει μεγάλο μόχθο. Ακόμη και μεμονωμένα αντικείμενα, όπως δύο τμήματα ενός αγγείου από φαγεντιανή παρουσιάζονται με λεπτομερή συζήτηση για την τεχνική και τα παράλληλά τους. Ιδιαίτερα σημαντικά για τα δίκτυα επαφών της περιόδου που καταλήγουν στην Ερέτρια είναι επίσης οι σφραγίδες από διάφορα υλικά (λίθινες, οστίνες και ελεφάντινες), καθώς και τα μικρά ειδώλια αιγυπτιακών και άλλων ξένων θεοτήτων, όπως ο Μπες, που είχαν αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Σημαντικά για την αναγνώριση της θεότητας είναι επίσης μερικά πύλινα υφαντικά βάρη, αγνύθες, και ένα τμήμα από επίνητρον (O 243, πίν. 51) που παραπέμπουν ευθέως σε γυναικεία θεότητα. Όλα τα αντικείμενα αναλύονται συστηματικά και τεκμηριώνονται με σχέδια και φωτογραφίες.

Συζητούνται ακόμη διεξοδικά οι εισηγμένες φαγεντιανές (βλ. πίν. 113, O1-

Ο2) που απαντούν στην Εύβοια ήδη από τα Πρωτογεωμετρικά χρόνια και τίθεται το πρόβλημα της χρονολόγησής τους. Ίσως εδώ θα έπρεπε να τονισθεί περισσότερο η ιδιαίτερη σημασία αυτών των αγγείων της Ερέτριας σε σχέση με το πρόβλημα της χρονολόγησης. Όμοια ακριβώς αγγεία, τα δύο γνωστά ως αγγεία της ομάδας του Βόκορι από την Ταρκυνία απασχόλησαν πρόσφατα την έρευνα για θέματα χρονολόγησης (βλ. D. Ridgway, «The Rehabilitation of Bocchoris: Notes and Queries from Italy», *Journal of Egyptian Archaeology* 85 [1999], 143-152) και τα καλά στρωματογραφημένα αγγεία της Ερέτριας έρχονται να ενισχύσουν την άποψη της χρονολόγησής τους στο τέλος του 8ου αι. π.Χ. που είχε παλαιότερα αμφισβητηθεί.

Τα ελάχιστα πήλινα ειδώλια ζώων και ανθρώπων από τον «βόρειο χώρο των θυσιών» παρουσιάζονται σε αυτό το κεφάλαιο και ένα μάλιστα, ένα ανθρώπινο κεφάλι με εγχάρακτη διακόσμηση, αναγνωρίζεται ως νεολιθικό (Ο11, πίν. 114), ενώ πιθανότατα αποτελεί και αυτό ένα πρωτόγονο κατασκεύασμα της Γεωμετρικής περιόδου. Για παράδειγμα, εγχάραξη χρησιμοποιούν στην Αττική κατά τον 9ο αι. π.Χ. σε μια σειρά τυποποιημένων πηλίνων ειδωλίων που είναι ευρύτερα γνωστά ως Ομάδα Bouzek (βλ. M. Xagorari, *Untersuchungen zu frühgriechischen Grabstätten* (1996), πίν. 2-3). Ασφαλώς, το ειδώλιο της Ερέτριας δεν ανήκει στην ομάδα των αττικών ειδωλίων, αλλά η πρωτόγονη χάραξη χρησιμοποιείται

στην Εύβοια ευρύτερα κατά τη Γεωμετρική περίοδο για τη διακόσμηση των αγγείων, όπως π.χ. στα αγγεία V53-59 (πίν. 104).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποτμήματα ενός ειδωλίου που χαρακτηρίζεται ως αρχαϊκό επιπεδόμορφο και αποδίδεται σε γυναικεία μορφή (Ο16, πίν. 115). Εξίσου πιθανόν είναι όμως να πρόκειται για ειδώλιο Θεάς με υψωμένα χέρια, όπως αυτά που έχουμε από το Ηραίο της Σάμου. Το κομμάτι που αποδίδεται σε τρίποδα (Ο16, πίν. 115e) θα μπορούσε να ανήκει σε θρόνο του τύπου που είναι γνωστός από το καθιστό είδωλο της Θεάς με υψωμένα χέρια από την Κεφάλα Βασιλικής της Κρήτης από τις ανασκαφές του Θ. Ηλιόπουλου (βλ. V. Karageorghis - N. Stampolidis, *Eastern Mediterranean. Cyprus - Dodecanese - Crete 16th-6th cent. BC*, 1998, 308 εικ. 2-3), και το φίδι (πίν. 115d) συνηγορεί υπέρ αυτού. Επίσης, το κομμάτι Ο24 (πίν. 116) ενδέχεται να είναι πόδι ανθρώπινο, γεωμετρικό και ίσως ανήκει σε μια από αυτές τις μορφές.

Τα χάλκινα ευρήματα περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων και ένα ειδώλιο αιγάγγου (Ο26, πίν. 118), το οποίο είναι εισηγμένο και ανήκει σε μία ενδιαφέρουσα ομάδα της οποίας ο τόπος κατασκευής αναζητείται από το Λουρισιάν και την Ουραρτού μέχρι την Ανατολία. Η χρήση τους είναι επίσης αμφιλεγόμενη και ποικίλλει από επίστεψη σκίπτρου (Jantzen) έως λαβές φλογέρας (Amiet), προς την οποία κλίνει η συγγραφέας προσθέτοντας ότι εισήχθη ως ειδώλιο καθώς το ξύλινο τμήμα μάλλον είχε χαθεί.

Στο τέταρτο κεφάλαιο που αφορά τη *συσχέτιση και ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων*, αναλύονται εκ νέου όλα όσα παρουσιάστηκαν και συζητήθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια με στόχο την αποκατάσταση της τελικής μορφής του ιερού σε κάθε φάση της ιστορίας του. Εδώ πλέον συζητάται η λειτουργία των διαφόρων κατασκευών που έχουν εντοπισθεί ή των αντικειμένων που έχουν ανευρεθεί. Με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται ο ιδιαίτερος ρόλος κάθε κατασκευής ή ευρήματος και γίνεται σαφές ότι ο αριθμός των υδριών και πρόχων παραπέμπει ευθέως σε τελετουργίες με χρήση ύδατος. Τις τελετουργίες αυτές ψηλαφεί επίσης η συγγραφέας με μια εξαντλητική εικονογραφική ανάλυση όλων των παραστάσεων της κεραμικής, καθώς και μέσα από την έρευνα των ζωο-αρχαιολογικών καταλοίπων.

Το *τελετουργικό* του ιερού ερευνάται στο πέμπτο κεφάλαιο, όπου συστηματοποιούνται όλες οι αναλύσεις που έγιναν στα προηγούμενα κεφάλαια προκειμένου να ανιχνευθούν τα στάδια της θρησκευτικής τελετουργίας με τις σπονδές και τις θυσίες αιγοειδών. Αναγνωρίζεται πεπλοφορία, τελετουργικός χορός γύρω από το βωμό, λατρεία ιερού δένδρου και φυσικά σπονδές και θυσίες. Πολλές από αυτές τις ερμηνείες στηρίζονται στην εικονογραφία των πρόχων που δείχνουν γυναίκες με κλαριά και στεφάνια από άνθη ή άλλα αντικείμενα. Τα ιερά δένδρα στα αρχαία ιερά ήταν χρήσιμα και για την έκθεση των αναθημάτων και βεβαίως των κοσμημάτων. Οπωσδήποτε τα κοσμήματα

αντίθεντο συχνότερα στο άγαλμα της θεότητας και γι' αυτό πολλά ειδώλια καθ' ομοίωση του ειδώλου της θεάς παριστάνονται με μεταλλικά κοσμήματα, όπως τα πήλινα ειδώλια από την Κύπρο (σελ. 146, σημ. 42). Εδώ αξίζει να προστεθεί, δίπλα στα κυπριακά που παρατίθενται, και το ειδώλιο γυναικείας μορφής με υψωμένα χέρια, προφανώς θεότητας, από την Ηφαιστεία της Λήμνου που σώζει ένα χάλκινο σκουλαρίκι (E.A. Braun-Holzinger και H. Matthäus (επιμ.), *Die nahöstlichen Kulturen und Griechenland an der Wende vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr.*, Bibliopolis 2002, 37, 8b).

Η ταύτιση της θεότητας που λατρεύονταν στο ιερό, βασίζεται επίσης στην εικονογραφία των πρόχων και στην τυπολογία των άλλων ευρημάτων. Εξαιρετικά διαγνωστικές για την ταυτότητα της λατρευόμενης θεότητας θεωρούνται οι υδρίες, οι οποίες όμως ανευρίσκονται σε ιερά αρκετών θεοτήτων, όπως της Δήμητρας, της Ήρας και της Αρτέμιδος. Σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία του ιερού, όπως για παράδειγμα ένα εγχάρακτο ΑΡΤΕΜΙΔΙ σε ελληνιστικό σκύφο από την Ερέτρια, αναγνωρίζεται η Άρτεμις ως η θεότητα του πλούσιου αυτού υπαίθριου ιερού που αποκαλείται συμβατικά ο «βόρειος χώρος των θυσιών». Η Άρτεμις λατρεύεται ιδιαίτερα εκατέρωθεν του Ευβοϊκού κόλπου όπου έχουν αναγνωρισθεί αρκετά Αρτεμίσια, όπως της Αυλίδας, των Αλών Αραφνίδων και της Βραυβρώνας στην αττικο-βοιωτική ακτή του ευβοϊκού κόλπου, ή το Αρτεμίσιο της βόρειας Εύβοιας και κυρίως της γειτονι-

κής Αμαρύνθου. Στην ίδια την Ερέτρια η θεά λατρεύεται σε πολλά σημεία και με πολλές μορφές, όπως Ολυμπία, Ειλειθυία, κ.ά. και άρκτοι έχουν βρεθεί σε διάφορα σημεία της Ερέτριας, ενώ η κεφαλή της θεάς απεικονίζεται αργότερα στα νομίσματα της Ερέτριας.

Αναμφίβολα η Άρτεμις φαίνεται να ταιριάζει καλύτερα από οποιαδήποτε άλλη θεότητα σε αυτό το πρώιμο ιερό που η άμεση γειτνίασή του με το Δαφνηφόρειο αφενός στηρίζει αυτήν την θεωρία, αφετέρου επιτρέπει την υπόθεση ότι ενδεχομένως αυτή η λατρεία

της θεάς και ο βωμός όπου ετελείτο, ανήκαν στο ιερό του Απόλλωνα. Ανεξάρτητα από αυτό όμως αυτή η μελέτη της S. Huber για τον *Βόρειο χώρο των θυσιών της Ερέτριας* αποτελεί μια υποδειγματική δημοσίευση με ξεκάθαρα ταξινομημένο το υλικό και πολύ καλά τεκμηριωμένο. Η συγγραφέας αξίζει συγχαρητήρια όχι μόνον για τη μεθοδικότητα της και την ενδελεχή έρευνα που έχει διεξαγάγει, αλλά και, ή μάλλον κυρίως, για τη δυναμική που διακρίνει την επιστημονική της γραφή.

NOTA ΚΟΥΡΟΥ

Πανεπιστήμιο Αθηνών

Τομέας Αρχαιολογίας

και Ιστορίας της Τέχνης

e-mail: nkourou@cc.uoa.gr